

Gedragcode en integriteitsbeleid

Centrale Commissie Mensgebonden Onderzoek (CCMO)

Inleiding

De Centrale Commissie Mensgebonden Onderzoek (CCMO) is een zelfstandig bestuursorgaan (ZBO). Over haar werkzaamheden legt zij verantwoording af aan de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS). De CCMO vindt het belangrijk dat commissieleden, medewerkers en externe adviseurs *integer, onpartijdig* en *onafhankelijk* zijn. Deze gedragscode is opgesteld om hierbij behulpzaam te zijn.

In deze gedragscode wordt het beleid beschreven dat de CCMO hanteert in het omgaan met belangen. Bij het opstellen van de gedragscode is aangesloten bij de uitgangspunten van het [beleid](#) van de Koninklijke Akademie voor Wetenschappen (KNAW), het beleid van het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) en het beleid van de Europese registratieautoriteit (het Europees Geneesmiddelen Agentschap (EMA)). De besluiten van de CCMO zijn onafhankelijk en staan los van persoonlijke, financiële en politieke belangen. Eerlijkheid, zorgvuldigheid, transparantie, proportionaliteit, onafhankelijkheid en verantwoordelijkheid worden als leidende principes gehanteerd.

De gedragscode en het integriteitsbeleid zijn bedoeld om de commissieleden van de CCMO en haar medewerkers erop te attenderen dat zij hun integriteit, onpartijdigheid en onafhankelijkheid voortdurend moeten handhaven om de kwaliteit van de werkzaamheden en de besluitvorming te waarborgen. De leden van de CCMO en haar medewerkers kunnen op dit beleid worden aangesproken door belanghebbenden en publiek.

De commissieleden van de CCMO worden door de minister benoemd op basis van hun deskundigheid. Zij verrichten de werkzaamheden voor de CCMO naast hun reguliere functie en leveren daarnaast geregeld specifieke expertise aan andere instanties. Hierdoor zal een lid verschillende rollen en contacten hebben, wat op zich geen probleem hoeft te zijn. Wel moeten mogelijke belangen transparant zijn.

Het beleid ten aanzien van belangenconflicten wordt minimaal één keer in de vijf jaar geëvalueerd.

Begripsomschrijving (Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal)

Integer: onschendbaar, onkreukbaar, rechtschapen, tgov. *corrupt*.

Onpartijdig: onvooringenomen, niet door persoonlijke belangen, voorkeur of genegenheid zich bij een oordeel latende leiden, syn. *neutraal, onbevooroordeeld*.

Onafhankelijk: 1 van niemand afhankelijk, aan niemand ondergeschikt of onderworpen, in doen en laten door niemand beperkt; 2 niet in iemands macht of te zijner beschikking staande; 3 niet door iets bepaald of geregeld wordende.

Leidende principes

De voorzitter van de CCMO is verantwoordelijk voor het beleid betreffende het omgaan met belangen en relaties. De beoordeling van de opgave van belangen en relaties vindt plaats door de voorzitter en de algemeen secretaris. In geval van twijfel over een specifieke situatie beslist de voorzitter nadat hij ook ten minste één van de beide vicevoorzitters heeft gehoord.

Dit beleid is opgesteld om houvast te bieden bij het omgaan met enkele veelvoorkomende belangen. Het beleid is geen vervanging voor de eigen afweging die eenieder zelf moet maken. Een belang dat niet specifiek in dit beleid is geadresseerd maar iemand wel in verlegenheid kan brengen of tot een gewetensconflict kan leiden, moet ook worden besproken en afgewogen.

Eenieder is zelf verantwoordelijk voor de juistheid van de gemelde belangen.

Procedure voor commissieleden

Voordat een lid voor de CCMO kan worden benoemd, doet hij/zij een opgave van belangen en (neven)functies over de afgelopen 5 jaar. Deze opgave wordt beoordeeld door de voorzitter en de algemeen secretaris (aan de hand van criteria die verder in dit document nader worden uitgewerkt), waarna een voorstel voor benoeming aan de minister wordt gedaan. Na benoeming wordt de opgave gepubliceerd op de website van de CCMO en jaarlijks geactualiseerd. Daarnaast moet elk commissielid voorafgaande aan de vergadering, op basis van de beschikbaar gestelde agenda, nagaan of er sprake is van relaties en belangen bij elk agendapunt van de aanstaande vergadering, zodanig dat die mogelijk een belemmering vormen voor deelname aan de besluitvorming over dat punt.

Belangen kunnen divers van aard zijn, te denken valt bijvoorbeeld aan commerciële, functionele, relationele, hiërarchische, organisatorische of wetenschappelijke belangen. In de beoordeling van de belangen weegt in het bijzonder of het belang direct persoonlijk gewin oplevert. Bij die afweging moet het commissielid ook de schijn van belangenverstremming meenemen.

Mocht er sprake zijn van mogelijke belangenverstremming dan moet het betreffende commissielid voorafgaande aan de vergadering dit melden bij de voorzitter. In onderling overleg wordt bepaald of en in welke mate sprake is van betrokkenheid en welke procedure er wordt gevolgd. Dit wordt aan het begin van de vergadering plenair gemeld en opgenomen in de notulen. De voorzitter beslist over de in de vergadering gemelde belangen. Over belangen van de voorzitter beslist (één van) de vicevoorzitter(s).

Conform de code van de KNAW, moet de te volgen procedure in verhouding staan tot de ernst van de mogelijke belangenverstremming (proportionaliteitsbeginsel). In het merendeel van de gevallen zal het commissielid niet optreden als referent, en niet deelnemen aan de bespreking en besluitvorming van een protocol. Het commissielid verlaat dan voor de bespreking van het betreffende agendapunt tijdelijk de vergadering. Ook anderszins, zowel in als buiten de vergadering, moet het commissielid zich van elke inhoudelijke bemoeienis met (de beoordeling van) het protocol onthouden.

Als uitsluiting zou leiden tot het blokkeren van expertise die eigenlijk niet kan worden gemist wordt in beginsel gezocht naar een externe adviseur. Als het belang minder groot wordt ingeschat of daadwerkelijk alleen schijnbaar is, kan het commissielid in goed gemotiveerde uitzonderingsgevallen toch feitelijke informatie aan de commissie verschaffen. In zo'n geval beperkt het commissielid zich tot beantwoording van algemene 'technische' vragen over het betreffende agendapunt. De voorzitter en de overige commissieleden moeten die vragen zo gericht en objectief mogelijk stellen. Het betreffende lid neemt niet deel aan de discussie en

verlaat, voorafgaand aan de besluitvorming, tijdelijk de vergadering. Ook deze gang van zaken wordt vastgelegd in de notulen.

Procedure voor externe adviseurs

In voorkomende gevallen is extern advies noodzakelijk om tot goede besluitvorming te komen. Als bij een externe adviseur sprake is van relaties of belangen die mogelijk een belemmering vormen, dan wordt eerst geprobeerd om een andere adviseur te vinden. Als die niet voorhanden is en het belang minder groot wordt ingeschat, kan de adviseur in gemotiveerde uitzonderingsgevallen toch om (schriftelijk) advies worden gevraagd. Dit geldt in het bijzonder bij schaarse expertise, zoals bij een onderzoek met zeer gespecialiseerde technologie of procedures. Bij aanwezigheid van de adviseur in de vergadering stellen de voorzitter en de overige commissieleden zo gericht en objectief mogelijke vragen. De adviseur is nooit betrokken bij de besluitvorming, heeft geen stemrecht en is niet medeverantwoordelijk voor de inhoud van het besluit van de CCMO.

Procedure voor medewerkers secretariaat

Voor de medewerkers van het secretariaat van de CCMO geldt dat integriteit een grondhouding is, een kwestie van mentaliteit. Het is een belangrijk onderdeel van de manier waarop de functie wordt uitgeoefend. Zorgvuldigheid in optreden en werkwijze is van groot belang. Voor het goed functioneren van de Rijksoverheid is dat een voorwaarde waaraan voldaan moet worden. Daarom leggen medewerkers de eed of belofte af. Om invulling te geven aan integriteit zijn door de Rijksoverheid [regels en procedures](#) vastgesteld. Deze regels en procedures zijn onverkort van toepassing op de medewerkers van het secretariaat van de CCMO en hun handelen moet hierop gebaseerd zijn en op de kernwaarden van de CCMO.

Vertrouwelijkheid

De leden van de CCMO zijn verplicht tot geheimhouding van gegevens waarover de commissie bij de uitoefening van haar taak de beschikking krijgt en waarvan de vertrouwelijkheid expliciet is aangegeven dan wel impliciet blijkt uit de aard van de gegevens. Voordat zij starten met hun werk voor de CCMO, tekenen de leden een verklaring van geheimhouding.

De geheimhoudingsplicht geldt ook voor andere personen betrokken bij de uitvoering van één van de taken van de CCMO, zoals externe adviseurs of bij de vergadering aanwezige toehoorders. Ook zij tekenen eerst een geheimhoudingsverklaring voordat zij kennis mogen nemen van documenten van de CCMO.

Beoordeling van belangen

Leden en medewerkers van de CCMO, inclusief externe adviseurs, mogen geen belangen hebben die hun onafhankelijkheid kunnen beïnvloeden. Het is irrelevant of de persoon daadwerkelijk door een belang wordt beïnvloed. Elk belang wordt verondersteld een belangenverstremgeling te kunnen veroorzaken of de schijn daarvan te wekken. Dit laat onverlet dat bij de beoordeling van belangen soms een afweging moet worden gemaakt tussen de onafhankelijkheid en de noodzaak om de beste deskundigen te betrekken in de werkzaamheden van de CCMO.

De onderkende belangen en daaraan gekoppelde restricties staan vermeld in Tabel 1 en 2. Hierbij worden de definities uit bijlage 1 gehanteerd. Het uitgangspunt is dat leden, medewerkers en externe adviseurs nooit onderzoeken of aanvragen mogen beoordelen en/of voorbereiden waaraan zij zelf hebben meegewerkt (conform WMO artikel 14, lid 7).

Verder is het niet toegestaan om directe belangen te hebben bij de uitkomst van een bepaald besluit van de CCMO. Een direct belang kan bijvoorbeeld ontstaan door een (arbeids)relatie met een bedrijf en/of instelling die belang heeft bij het besluit van de CCMO, zoals farmaceutische bedrijven, producenten van medische hulpmiddelen, universiteiten, wetenschappelijke onderzoeksbureaus en Contract Research Organisations (CRO's). Indirecte belangen zijn wel toegestaan, maar moeten worden gemeld. Ook zijn aan indirecte belangen restricties verbonden ten aanzien van de werkzaamheden voor de CCMO, zoals het niet mogen beoordelen van bepaalde onderzoeksprotocollen.

De voorzitter en de algemeen secretaris beoordelen de verenigbaarheid van de gemelde belangen met de werkzaamheden voor de CCMO aan de hand van de criteria in Tabel 1 (voor leden en medewerkers) of Tabel 2 (voor externe adviseurs). De beoordeling van de eerste opgave en jaarlijkse actualisatie vindt plaats op basis van de gedragscode.

Bij de beoordeling van de belangen kan gemotiveerd worden afgeweken van het beleid in de gedragscode. Dit kan bijvoorbeeld nodig zijn indien een restrictie zou leiden tot het blokkeren van expertise die niet gemist kan worden bij de werkzaamheden van de CCMO. Ook kan in de beoordeling de aard van het belang en het type werkzaamheden dat de persoon uitvoert betrokken worden, bijvoorbeeld de mate waarin het belang gerelateerd is aan een specifiek bedrijf of product en de mate waarin de werkzaamheden product en vergunninghouder overstijgend zijn. Indien wordt afgeweken van het beleid, dan wordt dit gemotiveerd schriftelijk vastgelegd.

Tabel 1: belangen met bijbehorende restricties voor leden en medewerkers (zie bijlage 1 voor definities)		
Direct belang	Niet toegestaan: <ul style="list-style-type: none"> • Werknemer bij een bedrijf 	Gedurende het lidmaatschap van de CCMO of werkzaam zijn voor de CCMO.
	Beperkt toegestaan: <ul style="list-style-type: none"> • Voormalig werknemer 	Toegestaan, maar tot 3 jaar geleden met de restrictie dat de persoon niet betrokken mag zijn in activiteiten rondom producten van het betrokken bedrijf en specifiek concurrerende producten (bijv. geen deelname aan discussies, slotberaadslaging, stemmingen). Toegestaan tussen 3 en 5 jaar geleden met de restrictie dat alleen deelname aan de discussie is toegestaan, deelname aan de slotberaadslaging en stemming rondom producten van het betrokken bedrijf en specifiek concurrerende producten is verboden.
	<ul style="list-style-type: none"> • Consultancy en strategisch advies (algemeen) • Financieel belang (type 1 en 2) 	Toegestaan huidig en tot 3 jaar geleden met de restrictie dat de persoon niet betrokken mag zijn in activiteiten rondom de producten van het betrokken bedrijf (bijv. geen deelname aan discussies, slotberaadslaging en stemming). Toegestaan tussen 3 en 5 jaar geleden met de restrictie dat alleen deelname aan de discussie is toegestaan, deelname aan de slotberaadslaging en stemming rondom producten van het betrokken bedrijf is verboden.
	<ul style="list-style-type: none"> • Consultancy en strategisch advies (specifiek) • Eigendom van een patent 	Toegestaan huidig en tot 3 jaar geleden met de restrictie dat de persoon niet betrokken mag zijn in activiteiten rondom het product en specifiek concurrerende producten (bijv. geen deelname aan discussies, slotberaadslaging en stemming). Toegestaan tussen 3 en 5 jaar geleden met de restrictie dat alleen deelname aan de discussie is toegestaan, deelname aan de slotberaadslaging en stemming rondom het product is verboden.
Indirect belang	Beperkt toegestaan <ul style="list-style-type: none"> • Afdelingshoofd 	Toegestaan huidig en tot 3 jaar geleden met de restrictie dat persoon niet betrokken mag zijn bij activiteiten rondom producten/projecten uit zijn/haar eigen afdeling en de persoon geen persoonlijk voordeel mag ontvangen. Een <u>aanvullende verklaring voor belangen van een organisatie waaraan men verbonden is</u> (zie bijlage 1) wordt opgenomen in de opgave van belangen en (neven)functies.
	<ul style="list-style-type: none"> • Hoofdonderzoeker 	Toegestaan huidig en tot 3 jaar geleden met de restrictie dat de persoon niet betrokken mag zijn in activiteiten rondom het product/project en specifiek concurrerende producten/projecten (bijv. geen deelname aan discussies, slotberaadslaging, stemmingen).
	<ul style="list-style-type: none"> • Onderzoeker 	Toegestaan huidig en tot 3 jaar geleden met de restrictie dat de persoon niet betrokken mag zijn in activiteiten rondom het product/project (bijv. geen deelname aan discussies, slotberaadslaging, stemmingen).
Partner, kinderen jonger dan 18 jaar en personen die op hetzelfde adres wonen	Beperkt toegestaan <ul style="list-style-type: none"> • Financieel belang type 1 • Eigendom van een patent • Financieel belang type 2 • Werknemer • Consultancy (algemeen en specifiek) • Strategisch advies (algemeen en specifiek) • Hoofdonderzoeker • Onderzoeker 	Indien het belang 'direct persoonlijk financieel gewin' oplevert dan mag het (plv)commissielid, de medewerker, of externe deskundige niet betrokken zijn bij procedures over producten/projecten van het betrokken bedrijf of bij specifiek concurrerende producten/projecten.

Algemene regel

Medewerkers mogen nooit onderzoeken of aanvragen voorbereiden waaraan zij zelf hebben meegewerkt.

Leden mogen nooit deelnemen aan de discussie, stemming of besluitvorming over onderzoeken of aanvragen waaraan zij zelf hebben meegewerkt.

Tabel 2 : belangen met bijbehorende restricties voor externe adviseurs (zie bijlage 1 voor definities)		
Direct belang	Verboden <ul style="list-style-type: none"> • Werknemer bij een bedrijf 	<u>Gedurende</u> de werkzaamheden voor de CCMO
	Beperkt toegestaan <ul style="list-style-type: none"> • Voormalig werknemer • Consultancy: algemeen, voor meerdere producten • Strategisch advies: algemeen, voor meerdere producten of product specifiek • Financieel belang (type 1 en 2) 	Toegestaan, maar <u>tot vijf jaar geleden</u> met de restrictie dat de persoon niet betrokken mag zijn bij activiteiten rondom het betreffende product/project.
	Beperkt toegestaan <ul style="list-style-type: none"> • Consultancy: product specifiek • Strategisch advies: product specifiek • Eigendom van een patent 	<u>Gedurende</u> de werkzaamheden voor de CCMO resulteert dit in de volgende restrictie: de persoon mag niet betrokken zijn bij activiteiten rondom het betreffende product/project.
Indirect belang	Toegestaan <ul style="list-style-type: none"> • Onderzoeker 	Toegestaan <u>gedurende</u> de werkzaamheden voor de CCMO, resulteert niet in een restrictie.
	Beperkt toegestaan <ul style="list-style-type: none"> • Hoofdonderzoeker • Afdelingshoofd 	<u>Gedurende</u> de werkzaamheden voor de CCMO resulteert dit in de volgende restrictie: de persoon mag niet betrokken zijn bij activiteiten rondom het betreffende product/project.
Partner, kinderen jonger dan 18 jaar en personen die op hetzelfde adres wonen	Toegestaan <ul style="list-style-type: none"> • Financieel belang type 1 • Eigendom van patent • Financieel belang type 2 • Werknemer • Consultancy • Strategisch advies • Hoofdonderzoeker • Onderzoeker 	Toegestaan <u>gedurende</u> de werkzaamheden voor de CCMO, resulteert niet in een restrictie .

Algemene regel

Externe adviseurs mogen nooit onderzoeken of aanvragen beoordelen waaraan zij zelf hebben meegewerkt.

Bijlage 1 Definities belangenverklaring

Bij de beoordeling van belangen hanteert de CCMO de volgende definities voor directe en indirecte belangen:

Directe belangen:

- Werknemer bij een bedrijf
- Voormalig werknemer (bij een bedrijf)
- Consultancy (algemeen en specifiek)
- Strategische advieswerkzaamheden (algemeen en specifiek)
- Financiële belangen
- Eigendom van een patent

Indirecte belangen:

- Afdelingshoofd
- Hoofd onderzoeker
- Onderzoeker

Werknemer: elke persoon die een arbeidsverhouding heeft met een bedrijf (zoals hieronder gedefinieerd) ongeacht de vergoeding. Een arbeidsverhouding bestaat als het bedrijf gezag heeft over de activiteiten van de persoon.

Voormalig werknemer: elke persoon die voorafgaand aan de betrokkenheid bij de CCMO een arbeidsverhouding heeft gehad met een bedrijf/organisatie (zoals hieronder gedefinieerd) ongeacht de vergoeding. Een arbeidsverhouding bestond als het bedrijf gezag had over de activiteiten van de persoon.

Bedrijf: een bedrijf/organisatie met een winstooi-merk dat commerciële belangen heeft bij de taken van de CCMO.

Consultancy algemeen en specifiek: een activiteit waarbij de persoon een bedrijf voorziet van advies of diensten ongeacht de contractuele relatie of enige vorm van vergoeding. Dit heeft geen betrekking op wetenschappelijk advies dat is gegeven in de uitoefening van een taak voor de CCMO.

Consultancy algemeen: Heeft niet rechtstreeks betrekking op afzonderlijke producten, of heeft betrekking op meerdere producten in één of meerdere therapeutische gebieden.

Consultancy specifiek: Heeft betrekking op afzonderlijke producten binnen één of meerdere therapeutische gebieden (zelfs als de ontwikkeling van het product werd stopgezet en niet leidde tot een gecommmercialiseerd product).

Strategische advieswerkzaamheden: moet worden geïnterpreteerd als dat de persoon participeert (met het recht om te stemmen of de uitkomst kan beïnvloeden) in een (wetenschappelijke) adviescommissie of adviesraad met als doel het voorzien van advies of meningen over de (toekomstige) strategie, richting en ontwikkeling ten aanzien van

activiteiten van een bedrijf in termen van algemene of product gerelateerde strategie, ongeacht de contractuele relatie of vergoeding.

Strategisch advies algemeen: Het advies heeft niet rechtstreeks betrekking op afzonderlijke producten.

Strategisch advies specifiek: Het advies heeft betrekking op afzonderlijke producten.

Merk op dat:

- Datamonitoringcomités (bestaande uit onafhankelijke externe experts die onafhankelijk van de sponsor ongeblindeerde klinische studiedata beoordelen) vallen buiten deze definitie. Het participeren in deze comités wordt aangemerkt als hoofdonderzoeker.
- Betrokkenheid bij onderzoek van bedrijven wordt beschouwd als indirect belang, conform hoofdonderzoeker of onderzoeker zoals hieronder beschreven.

Financieel belang

Er zijn twee typen:

- *Type 1:* bezit van aandelen in of eigendom van een bedrijf, uitgezonderd onafhankelijk bestuurde beleggings- en pensioenfondsen die niet exclusief gebaseerd zijn op deze bedrijven of een combinatie van deze bedrijven.
- *Type 2:* beloningen, vergoedingen, honoraria, salarissen, die door bedrijven direct worden betaald aan de persoon door bedrijven anders dan betalingen in verband met uitgaven voor onderzoekswerk of vergoeding van redelijke kosten in verband met het bijwonen van conferenties of seminars (bijv. reis- en verblijfkosten). Onder financieel belang type 2 wordt begrepen een patent in eigendom van de instelling waaraan de persoon verbonden is, zoals een universiteit, indien het patent direct persoonlijk financieel gewin oplevert.

Eigendom van een patent: heeft betrekking op patenten op geneesmiddelen, medische hulpmiddelen en/of daaraan gerelateerde producten of technieken die momenteel in eigendom zijn van de persoon. Voor patenten in eigendom van de instelling, zoals een universiteit, waaraan de persoon verbonden is, zie de definitie van financieel belang type 2.

Hoofdonderzoeker: is een persoon met de verantwoordelijkheid voor de coördinatie van onderzoekers in andere centra die participeren in een multicenter studie of een persoon die de leiding heeft over een monocenterstudie, of de persoon die het onderzoeksrapport van een klinische studie ondertekent.

Onderzoeker: is een persoon die betrokken is in een klinische studie op een specifieke onderzoekslocatie. Dit kan zijn de verantwoordelijke onderzoeker van een studie op een specifieke onderzoekslocatie of een lid van een onderzoeksteam die belangrijke studie gerelateerde procedures of taken verricht en belangrijke studie gerelateerde beslissingen neemt.

Specifiek concurrerend product/project: is een product/project dat concurreert met een product/project waarvoor een persoon verantwoordelijk was of waarbij de persoon betrokken was. Van concurrentie is sprake indien het product/project wordt gebruikt voor dezelfde indicatie en doelgroep (bijv. behandeling, preventie, of diagnose van een bepaalde

aandoening), waardoor voor de betrokkene een potentieel commercieel/financieel conflict optreedt.

Partner: is in elk geval de echtgenoot, persoon waarmee men een samenlevingscontract heeft, persoon waarmee men een vaste liefdesrelatie heeft, maar kan ook zijn andere personen die naar gelijkenis als de hiervoor genoemde personen kunnen worden begrepen.

Aanvullende verklaring voor belangen van een organisatie waaraan men verbonden

is: hiervoor kan de volgende standaardtekst worden gebruikt en worden aangepast op de persoonlijke situatie:

Als directeur/hoofd van een instituut/instelling/afdeling/vakgroep, namelijk [naam instelling etc.] ben ik verantwoordelijk voor een groot aantal medewerkers. Het/De instituut/instelling/afdeling/vakgroep werkt op diverse terreinen samen met een variëteit aan bedrijven die die belang hebben bij de taken van de CCMO, zonder dat wij van een beperkt aantal bedrijven afhankelijk zijn voor onze financiering. Werknemers binnen het/de instituut/instelling/afdeling/vakgroep ontvangen subsidies of andere financiering van bedrijven die die belang hebben bij de taken van de CCMO. Ik ontvang van geen van deze bedrijven een persoonlijk voordeel. Indien ik nauwer betrokken raak bij een specifieke financiering, dan enkel als directeur/hoofd van een instituut/instelling/afdeling/vakgroep, bijvoorbeeld als hoofdonderzoeker, dan zal ik dat voorafgaand aan de beoordeling van het betreffende dossier verklaren.

Discussie en besluitvorming: in de besluitvorming zijn twee mogelijke fases te onderscheiden, namelijk de discussie en de besluitvorming. De discussie wordt gevolgd door de besluitvorming op het moment dat de voorzitter aan de (plv) commissieleden vraagt nog eenmaal hun standpunt toe te lichten, alvorens eventueel tot (een stemming en/of) besluitvorming over te gaan. Bij een restrictie ten aanzien van de discussie en/of besluitvorming dient de persoon tijdelijk de zaal te verlaten. In de praktijk neemt een ieder zelf de verantwoordelijkheid en bepaalt of het tot een conflicterende situatie kan leiden indien de vergadering niet verlaten wordt.